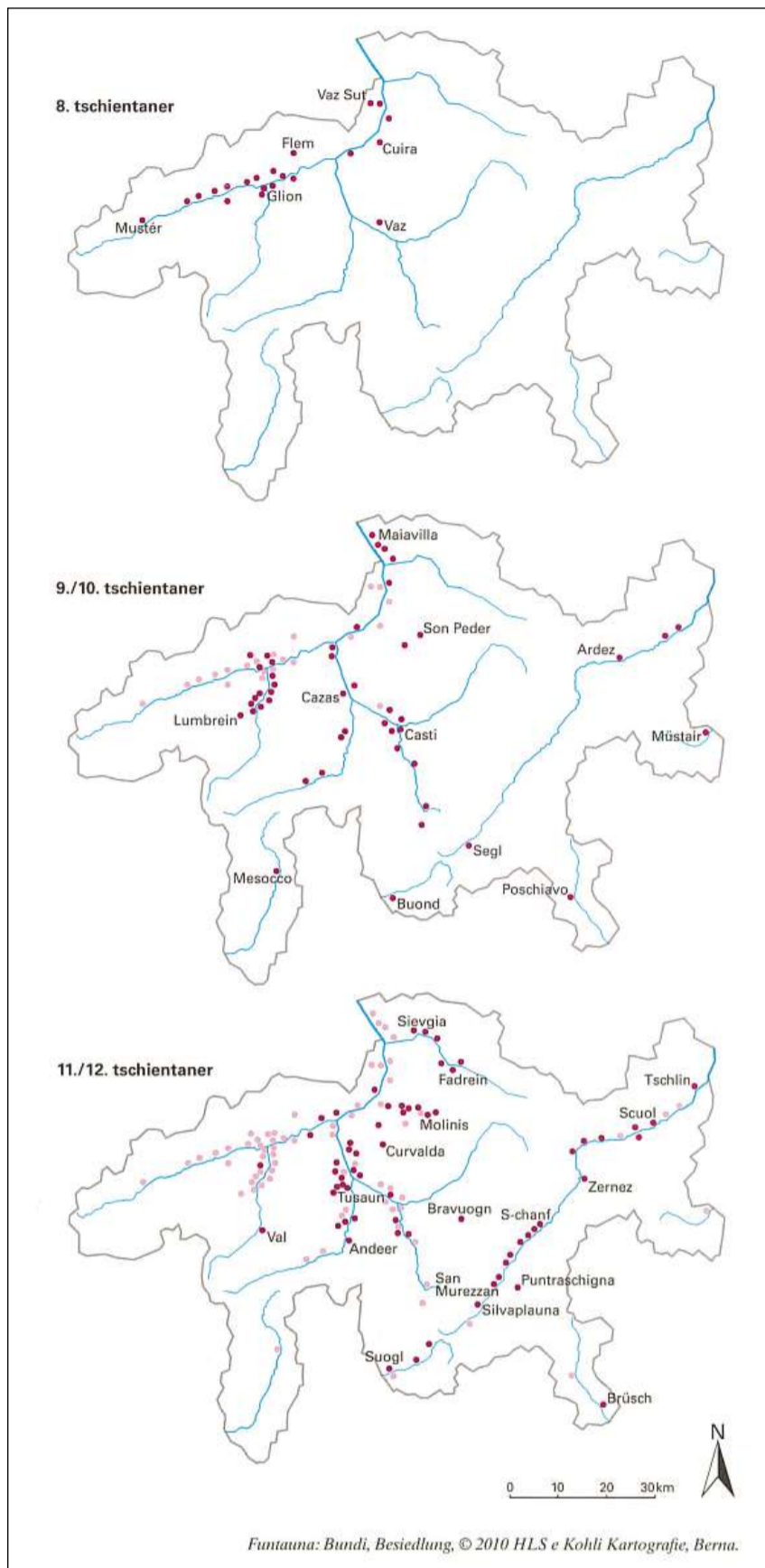

La colonisaziun medievala en l'intschess grischun

■ **Colonisaziun signifitga qua en emprima lingia urbarisaziun da novs terrens. Ina colonia era oriundamain in bain puril sin terren runcà. Il colonus designava en il temp medieval in pur liber u parzialmain liber, domicilià sin in tal terren, entant ch'il colonist dal temp modern è in pionier ed abitant d'in terren reacquistà u conquistà.** L'istorgia dal territori alpin cumpiglia pliras etappas da colonisaziun, temps d'immigraziun e da reurbanisaziun da la cuntrada. En il temp medieval hai dà dus moviments colonisatorics principals: in'immigraziun da colonisaturs reto-romans dal nord en il 5avel fin 8avel tschientaner ed in'expansiun interalpina en il 11avel–13avel tschientaner, cun la rivendicaziun da gauds pli gronds anc cumpacts e la colonisaziun da valladas alpinas. Il process d'urbanisaziun en il temp medieval tempriv (5avel–8avel tschientaner) sa reflectescha en la descripciun dal Testament da Tello (765). La cultura e la produziun agricuola, fermamain diversifitgadas, èn in relasch dals Romans. Sper ils Zaccons/Victorids, proprietaris da gronds bains signurils, eran d'ina vart ils purs parzialmain libers che possedeavan terrens pli gronds (*colonias*) u pli pitschens e fermamain parcellads (*specias/spehatici*), da l'autra vart ils purs libers domiciliads en il vitg (*vicus*).

Il term colonia cumpara dapi il 765 fin la fin dal temp medieval per designar il bain puril. Quest pled rumantsch sa fa valair visavi las noziuns *mansus* (franc) e *Hube* (german) che n'èn mai daventadas popularas. Il term colonia, che stat era a la basa da nums locals (Culegna, Culigna, Caluonja, Calögna e.a.), cumpara en radund 30 vischnancas dal Grischun rumantsch, tudestg e talian, entant che *Hube* è documentà mo en quatter vischnancas grischunas e che *mansus* n'è in summa betg cumprovà sco toponim.

L'urbanisaziun principala dal temp medieval è stada quella dal 11avel–13avel tschientaner. A quest process da runcada eran sa participads purs libers e parzialmain libers. Runcadas individualas, interpretadas da Rumantschs libers, èn succedidas per exempel en Surselva tras ils libers da Lags (*liberi de supra silva*), en las vals dal Rain Posterior ed en la Val d'Avras tras ils libers da Schons; il Montafun è vegnì colonisà da purs libers da la Val Druschauna ed en il Vnuost Superior han urbanisà ils libers da Barbusch e d'autras vischnancas grondas parcellas da gaud. Era ils servs e subdits da nobels e da claustras èn sa participads intensivamain a l'urbanisaziun dal terren, per exempel ils servs dals signurs da Tarasp en ils contorns dal chastè, ils dependents da las claustras da Curvalda en la Val da Curvalda ed a Claustra ed ils subdits dals baruns de Vaz en la Val d'Alvra. Las regiuns pli autas d'intginas valladas alpinas sco il Valragn, la Val d'Avras, la Stussavgia, la Val S. Pieder, Sursaisa, las regiuns da Tavau e d'Arosa èn vegnidas colonisadas da Gualsers immigrads dal Vallais e domiciliads qua per gronda part sco subdits dals signurs de Vaz, de Sax e de Razén en in temp, durant il qual il clima generalmain miaivel permeteva d'abitar en talas autezzas (12avel/13avel tschientaner). Els avevan da pajar dieschmas considerablas a lur signurs. Sco recumpensa per la dira lavur da runcada han ils Gualsers obtegnì ils dretgs d'eleger libramain il mastral e d'exequir la giurisdicziun bassa (civila); quests dretgs furmavan l'uschenumnada libertad dals Gualsers ch'è alura s'extendida progressivamain. En il 14avel–16avel tschientaner han ils Gualsers contribuì decisivamain a la germanisaziun da regiuns fin alura rumantschas. Da quel temp existivan dal reminent duas grondas gruppas da subdits e libers da l'uestg da Cuir: en l'intschess da la curt roiala a Cuir ed en la Bergiaglia (possess che l'imperatur Otto I aveva regalà il 960 a l'uestg da

Abitadis grischuns documentads en fin il 1200.

Cuir) vivevan d'ina vart ils *liberi homini* u *quartani*, purs libers appartegnents a la Chadè (subdits ecclesiastics) e domiciliads en las terras tributaras, da l'autra vart ils *coloni montanarici*, purs parzialmain libers, colonisads sin bains exterius en regiuns pli autas. Ils *quartani* – sco era pli tard ils *quadrarii* – appartegnevan a la gronda gruppa dals Rumantschs libers da la Currezia, ils *montanarici* oravant tut a quella dals purs engaschads en il moviment d'urbanisaziun dal temp automedieval. Ils represchents da la segunda categoria cumparan adina puspè en ils urbaris dal temp medieval tempriv, en concentrziuns pli grondas per exempel en la Lumnezia, la Foppa, il Scanvetg, il Partenz e l'Engiadina, nua ch'ins chatta era fitg savens toponims dal tip colonia. Il tribut che questas colonias avevan da pajar a la curt episcopala è sa mantegnì en tscherts lieux da la Cadi (per exempel a Schlans) fin viaden il 19avel tschientaner sut il num «culengia» (tschains monetar, tribut, dieschma en furma da tschuts).

Entant che numerusas colonias exteriuras, fundadas durant l'emprima urbanisaziun en vischnanza da vitgs, èn vegnidas bandunadas en il decurs dal temp, èn naschids tras runcadas novs bains ed aclauns en regiuns pli allontanadas. Els areals colonisads en temps pli recents, sco la Val Tujetsch, la Val Medel, Tarasp, il Samignun e.a., eran en il 15avel tschientaner vastas cuntradas cun bains u aclauns rumantschs sparpagliads; ma era quasi mintga vitg disponiva da quel temp d'ina u pliras colonias ex-

teriuras. A partir dal 16avel tschientaner èn vegnids construids ils bains pli e pli en vischnanza dals vitgs, ina concentrziun ch'è anc s'accelerada cun l'introduziun da la scola populara obligatoria en il 19avel tschientaner. En la Val Tujetsch per exempel è sa reducida qua tras la cuntrada colonisada da 66 bains u aclauns il 1456 ad actualmain 10 abitadis. La construziun d'abitaziuns, da chasas da vacanzas e d'appartaments en blocs pli gronds suenter la Segunda Guerra mundiala ha fatg nascher en blers lieux novas colonias. Cuntrari a la colonisaziun istorica n'è la plipart da questas novas colonias da vacanzas betg sa constituida tras activitads d'urbanisaziun, ma è naschida e creschida savens sin ils megliers terrens cultivads. Exempels da tals vitgs da retorta e da talas aglomeraziuns citadinas èn Lags-Murschetg u Silvaplana-Surlej.

En il Grischun rumantsch vegn durrà il term colonisaziun actualmain era en il senn d'ina determinaziun externa tras immigrads da lingua tudestga e d'autras linguas che n'èn betg pronts da s'integrar linguisticamain ni da resguardar la cultura indigena, contribuind qua tras a l'indebliment u perfin a la mort dal rumantsch.

Martin Bundi

Libers

Attestads en la Currezia gia en il 8avel tschientaner: en la «Lex Romana Curiensis», en il «Testament da Tello» ed en ils «Capitula Remedii» cumparan els directamain sco perditgas, indirectamain sco cunfinants. L'«Urbari curretic dals

bains imperials» (ca. 840) menziuna diesch bastiments sin il Lai Rivaun, tgrads da «liberi homini» e da sis pestgaders libers. En la regiun dals pass dal Güglia e dal Set vivevan al medem temp 100 libers. Els avevan probablmain da garantir la segirtad dal traffic. Els libers debitan solitamain al retg ina taglia da tschains en furma da daners e da servetschs militars, els eran dentant, cuntrari als servs e subdits, deliberads da l'obligaziun da pajar taxas feudals e da prestar lavurs tributaras. La taglia dals libers, imponida en quasi mintga vischnanza, vegniva pajada dapi il 10avel tschientaner per regla cun granezza (per exempel Grabs 949, part dal Vnuost ca. 1400). L'onn 951 ha Otto I regalà a l'uestg da Cuir l'entir tschains imponi als libers dal contadi da Cuir, sco quai ch'el era vegnì definì avant dals dretgs e duairs dals *Quadrarii* (Quadra). Ina donaziun dal 960 – Cuir e contorns, la Bergiaglia – concerneva tant ils *Quartani* libers (Quarta) sin lur bains a fit en munts e vals sco era ils *Coloni montanarici*, quai vul dir ils purs da muntogna. Tranter il 988 ed il 1061 han confermà il retg Otto III e ses successurs repetidamain quests tschains, e quai tant dals *Quadrarii* libers sco dals *Quartani*. En lieux cun relativamain numerusas quadras, sco per exempel Sevegin e Purtag, èn ils libers documentads spezialmain bain. La quadra para d'avair pers sia funcziun en il 13avel tschientaner, suenter ch'els libers avevan da pajar lur tributs oravant tut en daners e che las associaziuns dals libers avevan subì midadas. Dals libers curretics faschevan part era blers Rumantschs dal Vorarlberg. Els furmavan là il coc da las cuminanzas da vischnanzas e valladas cun gauds, pastgiras, alps e dretgs d'aua cuminavels. A Rankweil, il center dals libers da la Rezia Sut, èn attestads gia il 851 ina Markgenossenschaft ed ina cuminanza da libers sco possessurs da chasas e terrens. Derschaders e testimonis (*boni homini*) rumantschs appartegnevan al stan dals libers, e dapi il 10avel tschientaner furmavan els la part essenziala da la dretgira districtuala da Rankweil. En il temp medieval tardiv han urbanisà surtut libers da la Val Druschauna il Montafun. In'otra regiun centrala dals libers era il Vnuost: Barbusch 1150, Kortsch 1208, Schlender, Raisch, Val da Matsch 1297, Gluorn, Schludern, Tschengel e.a. 1400. Era qua datti quasi dapertut quadras.

En l'intschess grischun cumparan il 1204 ils libers da Schons che decidevan en il temp medieval per gronda part en dumondas politicas ed economicas en la regiun dal Rain Posterior. La pli gronda cuminanza da libers attestada furmavan ils *liberi supra silva*, vul dir ils libers da sur il gaud da Flem. Tenor l'Urbari habsburgais (1303–07) eran els reunids en l'uschenumnada Administraziun (tudestg Amt) da Lags. Da quel temp presidiavan ils Habsburgs las dretgiras districtualas dals libers da Cuir e da Saffau al Rain sper Castrisch. Els libers da sur il gaud da Flem eran domiciliads en la plipart da las vischnanzas sursilvanas, concentrads a Lags e Sevegin, da maniera ch'els vegnivan savens numnads ils libers da Lags. I n'è betg cler, schebain ils libers da Purtag e da la Mantogna appartegnevan medemamain a quels da sur il gaud da Flem. Libers da vegl enna (tudestg *Altfreie*) chattain nus era en il Partenz ed il Scanvetg, en las vals da Curvalda e d'Alvra, en l'Engiadina (Scuol, Zuoz, 12avel tschientaner) ed en il Puschlav.

Ina spezia da libers dal tutfatg particulara eran ils Gualsers. Els eran per part integrads en las associaziuns dals libers rumantschs, per exempel a Tersnaus, Sursaisa, Valendau e Versomi. En il Valragn, a Tavau ed en la Stussavgia sutastevan els ad in signur territorial ch'exercitava la giurisdicziun auta ed al qual els debitan servetsch militar e taxas feudals. Lur libertad consistiva en l'exercizi autonom da la giurisdicziun

bassa ed en il dretg da tscherner in agen mastral e d'agir persunalmain en plaina libertad. Tras lur autas prestaziuns tributaras sa distinguivan els dals Rumantschs libers da vegl enna e n'appartegnevan atgnamain betg al stan dals libers. En il decurs dal 14avel e 15avel tschientaner ha quel pers si'impurtanza, essend ch'els singuls stans eran s'avischinads in a l'auter. En las Lias novfundadas eran unids commembers da differents stans. Els servs e subdits eran sa liberads da l'avugadia aristocratic-feudala ed avevan furmà vischnancas autonomas, s'acquistond qua tras successivamain ils medems dretgs sco ils libers. En il Stadi da las Trais Lias era mintga burgais indigen in liber Confederà (bundsman).

Martin Bundi

Quadra

Num da cultura (toponim) derasà en il Grischun, en il Vorarlberg ed en il Vnuost Superior. En ils documents designescha el quasi adina terrens arads planivs u levamain pendants, en il temp medieval ina cultura dad ers permanents da ca. 5 ha. Els cultivaturs da las quadras èn attestads tranter ils onns 951 e 1061 sco *quadrarii*. I sa tractava da purs libers, obligads sulettamain visavi il retg da pajar taglia e da prestar servetsch militar. La quadra era apparentamain quella part dal possess dals purs libers d'ina cuminanza, per la quala els pajavan in tribut al retg respectivamain a l'uestg da Cuir, e quai en furma da graun, pli tard en contant. Quest sistem è probablmain vegnì introduci dad Otto I, cunquai ch'el n'è betg documentà avant il 951. La quadra ha pers sia funcziun ed impurtanza cun l'accumodament da la libertad individuala e la naschientscha da las vischnanzas e lias autonomas en il temp medieval tardiv. La quadra resta dentant fin lunsch viaden il 20avel tschientaner in'aradira cultivada. Dapi il 1950 èn bleras svanidas en favur da quartiers d'abitar, da chasas da vacanzas e da zonas d'industria.

Martin Bundi

Quarta

Oriundamain pitschnas parcellas dad ers e prads da 4–5 aras, restadas da runcadas interpretadas en il temp medieval. Els cultivaturs vegnivan numnads *quartani* ed eran purs che cultivavan bains isolads sin terren urbanisà en il 9avel–10avel tschientaner. Els èn attestads l'onn 960 en il contadi da Cuir sco purs libers tributaras e vegnan menziunads repetidamain fin il 1061. Las quartas eran gischoms, il retgav dals quals stueva vegnir consegnà sco tribut al retg, pli tard a l'uestg da Cuir. Els *quartani* eran domiciliads oriundamain en la pastgira comunabla d'in grond bain roial, sco per exempel Zezras u Cuir. Dal punct da vista administrativ e fiscal eran els attribuids ad in quartier communal u municipal, numnadamain a la quarta. Enturn il 1481 furmavan per exempel las quatter quartas (quartiers) da la citad da Cuir, a las qualas appartegnevan era ils abitants d'ordaifer la citad, ils districts fiscals per propi. En il temp medieval tardiv è sa schliada plaunsieu la colliaziun tranter las quartas (antruras abitadas) ed ils abitadis centrals, e la quarta è sa reducida ad in simpel gischom. Sco toponim exista ella anc en 32 vischnancas dal Grischun, per exempel a Mon, Cuir, Lavin e Flem.

Martin Bundi

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artigels (geografics, tematics, artigels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.